

VU Research Portal

Exploring the Roman villa World between Tongres and Cologne

Jeneson, C.F.

2013

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Jeneson, C. F. (2013). *Exploring the Roman villa World between Tongres and Cologne: A landscape archaeological approach*. [PhD-Thesis - Research and graduation internal, Vrije Universiteit Amsterdam].

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Samenvatting

Dit onderzoek heeft als doel het samenbrengen en analyseren van de resultaten van meer dan 100 jaar archeologisch onderzoek naar het Romeinse landschap op de löss-bodems tussen Tongeren en Keulen, gelegen tussen de Rijn en de Maas. Dit archeologische landschap wordt in de regel gekarakteriseerd als ‘villa-landschap’, vanwege het hoge aantal Romeinse herenboerderijen, oftewel villa’s, dat hier is aangetroffen. Door het bij elkaar brengen van alle informatie van archeologische vindplaatsen in een gebied van 130 bij 25 kilometer, kan een reconstructie worden gemaakt van het landschap zoals dat er omstreeks 2000 jaar geleden heeft uitgezien. Deze reconstructie kan vervolgens geanalyseerd worden, waarbij de focus ligt op de mogelijke relaties tussen het nederzettingenlandschap en de omgeving, om zo te kunnen afleiden welke factoren een rol speelden. Voor het registreren, visualiseren en analyseren van de dataset is gebruik gemaakt van geo-software / GIS.

De ingrediënten van het Romeinse landschap tussen Tongeren en Keulen

Voor het samenstellen van de dataset voor dit onderzoek zijn diverse bronnen geraadpleegd. Het uitgangspunt voor elk van de drie landen die zich in het onderzoeksgebied bevinden (België, Duitsland en Nederland) waren de nationale databanken voor archeologisch erfgoed. Daarnaast werden lokale (amateur)-archeologen geraadpleegd. Voor Zuid-Limburg werden de archieven van twee instellingen onderzocht (het Thermenmuseum in Heerlen en het LGOG-archief in het RHCL te Maastricht) en werd het handgeschreven register van de Bonenfantencollectie door Nijst doorgenomen. Dit resulteerde in meerdere datasets per land binnen het onderzoeksgebied, die onderling nogal van elkaar verschilden. Een probleem was de variërende kwaliteit van de archeologische informatie. Dit werd onder andere veroorzaakt door de variëteit van de onderzoekers, de toegepaste veldmethode en de periode waarin het onderzoek plaats had gevonden. Om van deze datasets een homogene dataset voor het hele onderzoeksgebied te maken, was in feite een herinterpretatie nodig van alle sites. Hiervoor zijn richtlijnen opgesteld, vanuit de aard van het archeologische landschap enerzijds en de onderzoeksvragen anderzijds. De richtlijnen betroffen niet alleen het archeologisch materiaal, maar ook de ruimtelijke verspreiding daarvan. Dit resulteerde in een herinterpretatie-systeem met vier elementen.

Karakterisering van de basisdataset

Allereerst is een set van negen typen vondstmateriaal benoemd, die relevant zijn voor het specifieke Romeinse landschap op de löss. Een tweede typologie betrof de karakterisering van sites. De landschapsschaal van dit onderzoek stelt bepaalde eisen aan de uiteindelijk weer te geven sites, die voor de typologie relevant zijn. Besloten werd drie ‘niveaus’ van site-interpretatie te onderscheiden. Per niveau werd vervolgens met behulp van de negen typen vondstmateriaal criteria geformuleerd. Dit waren minimum eisen: een site moest, om voor een bepaald ‘label’ in aanmerking te komen, ten minste aan de geformuleerde criteria voldoen.

Een belangrijke keuze in dit onderzoek betrof de karakterisering van het nederzettingbewijs. Om een site met hoge mate van betrouwbaarheid te kunnen duiden als een ‘villa’, moet eigenlijk het hele villa-terrein, dus hoofdgebouw en bijgebouwen, zijn opgegraven. In zeer veel gevallen is dit niet het geval; enkel het hoofdgebouw of zelfs maar een deel van een gebouw is dan blootgelegd. Aan de andere kant zijn erg veel nederzettingssites door non-destructief onderzoek ontdekt. Aangezien

de introductie van non-organisch bouw materiaal, zoals steen, beton en keramisch bouw materiaal, typisch is voor de Romeinse tijd, is besloten de rurale nederzettingen op niveau III te interpreteren als ‘nederzetting – steenbouw’ of als ‘nederzetting – houtbouw’. Daarbij dient te worden opgemerkt dat in alle gevallen nederzettingen met steenbouw ook houtbouw kenden; daarentegen is het kenmerk van de nederzetting-houtbouw dat de drie genoemde typen van ‘Romeins’ bouw materiaal feitelijk ontbreken.

Het laatste element dat een rol speelde in de karakterisering van de basisdataset is de ruimtelijke verspreiding van de sites. De archeologische dataset is over een periode van meer dan 100 jaar tot stand gekomen, waarbij sommige sites, zoals nederzettingen, meerdere malen zijn onderzocht. De drie nationale databases zijn zo georganiseerd dat het kenmerkende element de archeologische activiteit is. Het kan dus voorkomen dat een nederzetting in de nationale database meerdere malen voorkomt, elk met een ander resultaat (vondstmateriaal). Bij het karakteriseren van de basisdataset is gekozen per archeologische activiteit een label te kiezen. Wanneer sprake is van verschillende activiteiten waarvan de uiteindelijke sites (punt-locaties) binnen een bepaalde afstand van elkaar liggen, is ervoor gekozen het vondstmateriaal tesamen als een site te karakteriseren. Het gaat om een afstand van 250m, gebaseerd op de gemiddelde omvang van een Romeinse nederzetting in dit gebied. De uiteindelijke basisdataset voor het onderzoeksgebied bestaat uit 3047 sites. Hiervan was het merendeel nederzettingbewijs (1301 sites) en grafbewijs (646 sites). Wegennetwerk sites (246), bewijs voor specialistische economische activiteiten (48) en specifieke Romeinse sites (92) vormden het kleinste deel van de dataset. Daarnaast was een groot aantal sites (714) niet te karakteriseren volgens de opgestelde criteria.

Analyse van de dataset gaf een aantal interessante inzichten. Zo bleek slechts een kwart nauwkeurig gedateerd. Deze gedateerde sites geven een beeld van een sterke toename van sites in de midden-Romeinse tijd en een sterke afname in de laat-Romeinse tijd. Helaas kon met de huidige dataset geen goed beeld worden gereconstrueerd van de overgang van de late La Tène periode naar de vroeg-Romeinse tijd.

Opvallend was dat van de nederzettingssites het overgrote deel rurale nederzettingen met steenbouw betrof: 1247 (97%) versus 41 houtbouw-sites (3%). Dit heeft belangrijke consequenties voor de interpretatie van nederzettingen met steenbouw als residentie voor de elite, aangezien deze samenstelling tegen deze interpretatie pleit. De analyse van specifieke attributen van de steenbouw-sites, zoals de aanwezigheid van bepaalde architectonische elementen (hypocaust, bad, wandschilderingen), de omvang en de lay-out, resulteerde in een meer gedetailleerde karakterisering van dit type nederzettingen. Hoewel slechts een klein deel van de dataset gebruikt konden worden hiervoor, wijzen de resultaten op de noodzaak ‘de villa’ in dit deel van het Romeinse rijk verder te onderzoeken en te differentiëren. Overigens was in het onderzoeksgebied geen concentratie van een bepaald type nederzetting te ontdekken. Dit in tegenstelling tot het monumentale grafbewijs. In het onderzoeksgebied zijn drie typen van monumentale grafcultuur aangetroffen: tumuli, monumentale stenen grafpijlers en stenen askisten. De tumuli werden eigenlijk uitsluitend ten westen van de Maas aangetroffen, terwijl de stenen grafpijlers en askisten voornamelijk in het oosten van het onderzoeksgebied zijn gevonden. Dit kan een reflectie zijn van de civitates-indeling in het gebied, waarbij het westelijk deel behoorde tot de *civitas Tungrorum*, het centrale deel tot de *civitas Traianensis*, en het oostelijk deel tot de *civitas Agrippinensis*.

Van het wegnetwerk-bewijs kan gesteld worden dat de hoeveelheid sites aanzienlijk verschilt per hedendaags land in het onderzoeksgebied. In het Duitse Rijnland zijn de verharde hoofdwegen eigenlijk compleet gelokaliseerd, met behulp van non-destructief en destructief onderzoek. In Nederlands en Belgisch Limburg echter zijn nog veel ‘open stukken’ en moet nieuw archeologisch veldonderzoek de definitieve locatie van de hoofdwegen nog aantonen. In de Duitse bruinkool-afgravingsgebieden zijn op meerdere plekken stukken van secundaire wegen ontdekt, terwijl dit ten westen van de Worm eigenlijk nog een compleet onontgonnen onderzoeksthema is.

Ook wat het bewijs voor specialistische economische activiteiten en specifieke Romeinse sites betreft lijkt de situatie in het oosten van het onderzoeksgebied beter, vanwege het hogere aantal sites in deze twee categorieën. Echter er kan gesteld worden dat bij elkaar dit type bewijs, gezien de grootte van het onderzoeksgebied, erg mager is en nauwelijks aanknopingspunten biedt om op landschapschaal tot nieuwe inzichten te komen.

De vele sites die niet volgens de opgestelde criteria konden worden geïnterpreteerd vormden een additionele uitdaging. In de meeste gevallen ging het om munt- of metaal vondsten, aardewerk gevonden bij een veldkartering, of een combinatie van artefacten. Besloten werd met dit materiaal verder aan de slag te gaan in een poging het oorspronkelijke nederzettingslandschap te reconstrueren.

Van basisdataset naar reconstructie van het nederzettingslandschap

De basis dataset van 3047 sites is in dit onderzoek gebruikt voor een landschapsreconstructie waarbij ruimtelijke afmetingen, verkregen van goed opgegraven en gepubliceerde rurale nederzettingen, konden worden ingezet om zoveel mogelijk de oorspronkelijke nederzettingsdichtheid te benaderen. Hiervoor werd niet alleen nederzettingmateriaal, maar ook grafbewijs en de categorie 'ondefinieerbaar'. Met behulp van de geo-software konden sites worden geïdentificeerd die hoogstwaarschijnlijk (nog niet bekende) nederzettingen vertegenwoordigden. Bovendien kon door deze ruimtelijke analyse bepaald worden of sites, die op verschillende tijdstippen waren onderzocht, toch tot een en dezelfde nederzetting behoorden.

De nederzettingssites van de basisdataset werden opnieuw bekeken, waardoor een nederzettingsdataset van 1186 sites ontstond. Het herinterpreteren van grafbewijs en sites die in eerste instantie als 'ondefinieerbaar' bestempeld waren, leverde een tweede dataset op van 1944 sites. Deze tweede dataset bestaat potentieel uit een veel hoger aandeel houtbouwsites, ervanuitgaand dat juist daar waar geen natuursteen en beton is aangetroffen, maar wel Romeins vondstmateriaal, en waar geen opgraving heeft plaatsgevonden, mogelijk een nederzetting met enkel houtbouw was. De nieuwe datasets zijn vervolgens gebruikt om scenario's uit te werken voor bevolkingsaantallen en perceelgrootte per nederzetting. Een scenario met vier nederzettingen per vierkante kilometer, waarvan twee met steenbouw en twee zonder, lijkt een goed mogelijke optie. Er is echter nog veel meer informatie nodig om betrouwbare uitspraken over dit onderwerp te kunnen doen.

Verschillen in nederzettingsdichtheid

Op basis van de nieuwe nederzettingsdatasets werd een berekening gemaakt van de nederzettingsdichtheid per vierkante kilometer. De kaart hiervan laat grote verschillen in nederzettingsdichtheid zien binnen de onderzoeksregio. Opvallend is het gebied met een relatief hoge dichtheid, van 3 tot 4 nederzettingen per vierkante kilometer, ten oosten en zuidwesten van de hedendaagse stad Jülich (Duitsland). De overige gebieden hebben een gemiddelde dichtheid van 1 nederzetting per vierkante kilometer. In een poging de reden(en) voor dit markante verschil aan te tonen worden de verschillende omgevingsfactoren van de zones met hoge en lage dichtheden met elkaar vergeleken, zoals bodemtype, reliëf, afstand tot water en aanwezigheid van natuursteen in de directe omgeving. Geen van deze factoren kunnen afdoende de geobserveerde concentratie van bewoning midden in het Rijnland verklaren. De enige (zichtbaar) aantoonbare reden voor de gebieden met een hoge nederzettingsdichtheid lijkt de locatie van de bruinkoolmijnen in het Rijnland te zijn. Dit betekent dat de huidige kennis over het Romeinse nederzettingslandschap in hoge mate bepaald is door de onderzoekstraditie van een regio, met name het wel of niet inzetten van karterend veldonderzoek, en dat deze in mindere mate een daadwerkelijke reflectie is van de oorspronkelijke situatie in de Romeinse tijd. Daarnaast lijkt ook het (sub)recente gebruik van het gebied een rol te spelen. Het overgrote deel van de onderzoeksregio is sinds de Romeinse tijd intensief in gebruik voor de landbouw. Echter, de regio met de hoogste nederzettingsdichtheid, (de Hambach regio) is zeer lange tijd bedekt geweest door een uitgestrekt bos. Deze conclusies laten zien dat de invloed van

post-depositionele processen, alsmede de onderzoekstraditie, in hoge mate de kennis van een landschap in het verleden bepalen. Gedetailleerde kennis van de (sub)recente geschiedenis van een regio, zoals landgebruik en onderzoekstraditie, is daarom cruciaal bij het bestuderen van landschappen in het verleden.

De relatie tussen nederzettingen en de omgeving

Het laatste deel van dit onderzoek betreft de relatie tussen de Romeinse rurale nederzettingen en de directe omgeving. Door middel van Chi-kwadraat analyses is gekeken welke factoren invloed hebben gehad op het nederzettingenspatroon in het onderzoeksgebied. De resultaten van de analyses gaven daarbij een indicatie welke zones werden geprefereerd en welke vermeden werden. Naast natuurlijke elementen (bodentype, afstand tot stromend water, hoogte, helling, ligging ten opzichte van de zon) zijn ook de factoren 'afstand tot de dichtstbijzijnde Romeinse stad' en 'afstand tot de dichtstbijzijnde Romeinse hoofdweg' meegenomen. Waar mogelijk zijn de preferenties van nederzettingen met steenbouw vergeleken met de preferenties van nederzettingen met houtbouw. Ook is in een aantal gevallen gekeken naar veranderingen in preferenties tussen verschillende periodes. Uit de resultaten van de analyses bleek dat het deel van de regio dat bedekt was met loss, binnen een afstand van minder dan 2 km van open water, op een hoogte van tussen de 50 en 225m significant dichter bevolkt was. Voor het Nederlandse deel van het onderzoeksgebied bleek bovendien dat significant meer nederzettingen aangetroffen zijn op hellingen van tussen de 2 en 4%. Hier kon geen voorkeur worden vastgesteld voor hellingen gericht op het zuidoosten. Interessant was dat er geen verschil was tussen steenbouw- en houtbouwnederzettingen: de vastgestelde preferenties golden voor beide typen. Wat de culturele factoren betrof, waren de zones die op minder dan 10km afstand van een Romeinse stad lagen significant dichter bevolkt en ook de hoofdweg bleek een aantrekkende kracht, waarbij het ging om land dat op minder dan 5 km afstand van de weg lag. Ook hier bleek dat er geen verschil was tussen steenbouw- en houtbouwsites. Voor de hoofdweg kon bovendien een ontwikkeling door de tijd heen worden vastgesteld, waarbij de zone vlak langs de hoofdweg vooral in de vroeg-Romeinse tijd in trek was, terwijl in de midden-Romeinse tijd dit zich verplaatste naar het land dat verder weg lag. Deze observatie lijkt de aanname te bevestigen dat de Romeinse bewoning al vanaf het begin sterk werd beïnvloedt door de nieuwe elementen in de regio zoals de steden en de hoofdwegen en in mindere mate of helemaal niet door de voor-Romeinse inrichting.

Naar een nieuwe onderzoeksagenda

Dit onderzoek heeft een flink aantal vragen met betrekking tot het Romeinse landschap in het onderzoeksgebied kunnen beantwoorden. Helaas is ook gebleken dat er nog veel vragen wagenwijd openstaan. Een aantal vragen betreft de meest basale kwesties, zoals de chronologie van de regio. Slechts een kwart van alle sites leverde nauwkeurige dateringsinformatie. Hoewel hiermee een chronologisch beeld kon worden gemaakt, is het wenselijk dat op dit gebied veel meer data beschikbaar komt. Dit is mogelijk aangezien veel van de vondsten van voor 1940 goed ontsloten in de verschillende depots in de regio liggen en alsnog zouden kunnen worden gedateerd.

Een tweede onderwerp dat aanvullend onderzoek vraagt, is dat van de samenstelling van het landschap. Dit onderzoek heeft het potentieel voor een veel groter aantal houtbouw-nederzettingen aangetoond. Recente opgravingen van dergelijke nederzettingen in de regio bevestigen dit beeld. Daarnaast is ook aangetoond dat er binnen de nederzettingen met steenbouw een aanzienlijke variatie moet zijn geweest. Het is te hopen dat nieuw onderzoek verder op deze thematiek ingaat.

Een van de meest verrassende uitkomsten van dit onderzoek is wellicht de constatering dat boven alle andere factoren het de onderzoeksgeschiedenis en ook de onderzoekstraditie van een regio is die onze huidige kennis van het Romeinse landschap bepaalt. Met name het inzetten van veldkarterend onderzoek lijkt een significante rol te spelen. Het is te hopen dat deze informatie door toekomstige beleidsmakers en uitvoerders wordt meegenomen bij het vaststellen van nieuwe onderzoeksagenda's in de regio. Er valt nog heel veel kennis te halen uit het Romeinse landschap op de loss.